

TARİX VƏ SİYASƏT

UOT 94 (479.24)

İSMAYIL HACIYEV

ERMƏNİSTAN DÖVLƏTİ TARİXİ AZƏRBAYCAN TORPAQLARINDA YARADILIB

Məqalədə indiki Ermənistan deyilən Qərbi Azərbaycan ərazisində türk mənşəli tayfaların yaşaması, Sədli tayfasının adı ilə ərazinin Çuxur Səd kimi adlandırılması, İrəvanın əvvəl bir yaşayış məntəqəsi, sonra isə qala kimi yaradılması və bunun Azərbaycan türkləri ilə bağlı olması tarixi mənbələrə istinad edilərək əsaslandırılmışdır.

Aydınlaşdırılmışdır ki, ermənilərin Ermənistan (əvvəl Ararat) adlandırdıqları Qərbi Azərbaycan ərazisi və bu ərazidə mövcud olan İrəvan xanlığı Qacarlar tərəfindən idarə edilmiş tipik Azərbaycan xanlığı olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaranmış şəraitlə əlaqədar İrəvan şəhərinin Ermənistana güzəştə gedilməsinin qaçılmaz olduğunu bəyan etmiş, bunun tarixi zərurət, Azərbaycan tərəfi üçün acı bir həqiqət olduğunu etiraf etmişlər. Osmanlı dövlətinin Ermənistan dövlətinin yaradılmasındakı fəaliyyəti tarixi faktlar əsasında şərh edilmişdir. Bütün bunların müqabilində Ermənistan Respublikası üzərinə öhdəliklər götürmüş, lakin bunların heç birini yerinə yetirməmiş, torpaq iddialarından sonrakı dövrlərdə də əl çəkməmişdir. Bir daha aydın olur ki, Ermənistan dövləti tarixi Azərbaycan ərazilərində yaradılıb.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Milli Şura, Osmanlı dövləti, İrəvan, Ermənistan.*

İndiki adı ilə qeyd olunan ermənilərin ilk yaşadığı ərazi Balkan yarımadası olmuşdur. Onlar antropoloji baxımdan avropoid irqinin armenoid tipinə aiddir. Bu tipin səciyyəvi cizgilərinə əsasən bütün Ön Asiya əhalisində rast gəlinir. Öz irsi fiziki əlamətlərinə görə ermənilərin bir neçə antropoloji tipə bölünməsi tədqiqatçılarda heyrət doğurur: bir xalqda bu qədər antropoloji fərq ola bilməz. Akademik Ramiz Mehdiyevin fikrincə “...ermənilər – xalqların konqlomeratıdır, onların dili isə kombinasiyadır, kimmerlər tərəfindən Balkanlardan Kiçik Asiya ərazilərinə, Dəclə və Fərat çaylarının yuxarılarına sıxışdırılmış muşk tayfalarının dili ilə yerli xalqların – akkadların, hettlərin, luviyalıların, urartuların, aysorların, midiyalıların, farsların, parfiyalıların, türklərin və s. dillərinin birləşməsidir” [14, 2011, 23 noyabr]. Ermənilərin yaşadığı Mesopotamiya e.ə. IX-VII əsrlərdə Assuriyanın tərkibinə, e.ə. VII-VI əsrlərdə Yeni Babilistan şahlığının, e.ə. VI-IV əsrlərdə Əhəmənilər dövlətinin, e.ə. IV əsrdə Makedoniyalı İsgəndərin imperiyasının, e.ə. IV-II əsrlərdə Selevkilər dövlətinin tərkibinə daxil idi. Sonrakı əsrlərdə isə Parfiya dövlətindən tutmuş Türkiyənin tərkibində olmuşdur. Hayların əcdadlarının – adətən adlandırıldıqları kimi ermənilərin yox, muşqların bu regionda heç vaxt öz dövləti olmamışdır. Bütün bunlar deməyə əsas verir ki, bu xalqın tarixində heç bir unikalıq yoxdur. Uzun əsrlər boyu erməni-qriqorian kilsəsi tərəfindən ermənilərin tarixinə süni, uydurma, əfsanəvi, qondarma məqamlar gətirilib ki, hətta mütəxəssislər də nəyin həqiqət, nəyin yalan olmasını seçməkdə çətinlik çəkirlər.

Erməni alimləri sübut etməyə çalışırlar ki, onların mənşəyi Türkiyə və Cənubi Qafqazla bağlıdır. Onlar iddia edirlər ki, Urartu qədim erməni dövlətidir. Məlumdur ki, Urartu e.ə. IX-VI əsrlərə aid qədim dövlətdir. Urartuların dili hald və biayn dillərinə aiddir ki, onun erməni dilinə heç bir aidiyyəti yoxdur [14, 2011, 23 noyabr].

Hayların əcdadları olan muşq tayfaları kimmerlər tərəfindən Balkanlardan qovulmuş, Mesopotamiyaya gəlib çıxmış, az sonra tənəzzülə uğramış Urartu dövlətinin ərazisində yerləşmişlər. Muşqlar burada yurd saldıqdan sonra yerli əhaliyə qatılmışlar. E.ə. VII əsrdən başlayaraq min il ərzində yerli xalqların və bura gələn yeni etnik qrupların qatışması, habelə assimilyasiya prosesləri nəticəsində Kiçik Asiyanın lokal ərazisində e.ə. III əsrdə özünə “hay” etnonimi götürmüş yeni etnos formalaşmağa başladı. Lakin yunanlar onlara yerləşdikləri Arminiya coğrafi ərazisinə uyğun ad verdilər – “ermənilər”. Beləcə xalqın özü-özünə verdiyi ikinci ad – “ermənilər” yarandı.

“Tarixin atası” Herodot yazır: “Fərat çayının yuxarı axarlarındakı ölkədə köçəri erməni tayfaları yaşayırdı”, tarixçi Dinisi yazır: “Xəzər sahili xalqlar – hunlar, albanlar, kadusilər və başqalarının aralarında erməni adlarına rast gəlmədim”, rus tarixçisi Dyakonov yazır: “Erməni etnosu Qafqazın hüduqlarından kənarda formalaşmış”, erməni tarixçisi Pastermasyan isə yazır: “Ermənilər e.ə. VII-VI əsrlərdə Qərbdən Şərqə gəlmişlər”. Erməni millətində mənsub olan elm adamı B.İşxanyan isə ermənilərin Qafqazda məskunlaşmaları barədə həqiqəti ortaya qoymuşdur: “... Ermənilərin həqiqi vətəni Kiçik Asiyadır, yəni Rusiya hüduqlarından kənardadır və Qafqazda bir neçə erməni əyalətlərindən başqa, Qafqaz ərazisinin müxtəlif hissələrinə ermənilər yalnız son yüz ildə səpələnmişlər...”[11, 2015, 12 aprel].

Göründüyü kimi, ermənilərin tarixən Cənubi Qafqaz torpaqlarında yaşaması ilə bağlı iddiaların heç bir elmi əsası yoxdur.

Tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, Balkanlardan gəlmə friq tayfalarının bir qolu olan indiki ermənilər Arme və Hayasa əyalətlərinə gəlib məskunlaşmışlar [2, s. 20]. Friqlərin bu qolu ermənilərin (etnik adı “hay” olanların) bir hissəsi idi. Haylar heç vaxt özlərinə “erməni” deməmişlər. Ona görə ki, “erməni” adı “hay”lara bir hissəsi Armində, sonra Ərməniyədə yaşadıklarına görə kənardan verilmə addır. Armina (Armini) ölkə adının mənşəcə indiki Ermənistan ərazisinə qəti daxil yoxdur. Arme əyalətinin adı ilə sonralar yaranmış “erməni” adı həm də “hay”lara şamil olunduğuna görə “Armina” adı Hayk adının qarşılığına çevrilmişdir. Ermənilərin Ermənistan adlandırdıkları “Hayastan” adı XX əsrin 20-ci illərində yaranmışdır.

“Erməni” və “hay” adlarının hər ikisi Arme (Armeni) və Hayasa əyalətlərinin adlarından ibarətdir. E.ə. II əsrə qədər antik mənbələrdə “Armenia” dedikdə yalnız Kiçik Asiyadakı “Armini” nəzərdə tutulur.

Şərqi Anadoluda “Armini” əyalətlərinin adı e.ə. II əsrdə “Böyük Ərməniyə”nin yaradılması ilə indiki Ermənistan ərazisinə şamil olması nəticəsində “erməni” adı həm haylara, həm də indiki Ermənistanda yaşayanlara, o sıradan türkdillilərə verilmiş addır, çünki ümumi mənada “erməni” sözü “Ərməniyədə yaşayan” anlamındadır [2, s. 21]. Ərməniyədə çoxluğu kimmerlər, saklar (basine, qarqar, quqar, şirak və b.) və erkən orta əsrlərdə məskunlaşmış kəngər, peçeneq, hun, xəzər, oğuz, qıpçaq və b. tayfalara məxsus idi.

U.Dyakonov yazmışdır ki, Cənubi Qafqazda Skif çarlığı olmuşdur. Sakasena əyaləti bu çarlığın mərkəzi idi. Saklar indiki Ermənistan ərazisini tutmuşlar. Onlar Urartu dövlətinin süqutunu sürətləndirdilər. Skif (sak) çarlığı Şimali Azərbaycan və indiki Ermənistan ərazisini əhatə edirdi. Ərməniyə türkmənşəli kimmerlərin (kəmərlerin) və skiflərin (sakların) ölkəsi hesab edilir.

“Böyük Ərməniyənin” əsasını atropatenalı Ar-Taş qoymuşdu. O, Araz çayının sahilində Artaşat şəhərini salmışdı ki, bunun da “hay”lara aidiyyəti yoxdur.

“Ərməniyə çarı” II Tiqranın (o, “hay” deyildi) vaxtında Ərməniyə dövləti genişləndi və Kiçik Asiyadakı qədim Armeni əyaləti də ona qatıldı. Lakin e.ə. 66-cı ildə Roma ordusu II Tiqranı məğlub etdikdən sonra “Böyük Ermənistan” dağıldı [2, s. 34]. 387-ci ildə Ərməniyə

Bizansla İran arasında bölüşdürüldü. 428-ci ildə İran erməni çarlığı ləğv edildi [11, 2006, 15 mart]. 1080-1375-ci illər ərzində Kilikiya erməni knyazlığı mövcud olsa da, o müstəqil deyildi.

Ermənilər (haylar) XV əsrin ortalarında Cənubi Qafqazda, demək olar ki, yaşamırdılar. 1441-ci ildə Qaraqoyunlu türk-Azərbaycan dövlətinin hökmdarı Cahən şah erməni katolikosluğunun mərkəzini əhalisi tamamilə türklər olan İrəvan yaxınlığındakı Kilikiyanın Sis şəhərindən qədimdə alban monastırı olmuş Üçkilsə monastırına (yaxud Üç Müərdzinə) köçürmüşdür. Sonralar ermənilər Üç Müərdzin adını dəyişərək “Eçmiədzin” kimi ifadə etmişlər [6, s. 54].

Qaraqoyunlulardan sonra Ağqoyunlulara sığınan Üçkilsə katolikoslarının mövqeyi daha da möhkəmləndi. Beləliklə, Azərbaycan ərazisində – Çuxursəd diyarında Azərbaycan Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu hökmdarlarının icazəsi ilə erməni kilsəsi tikildi.

Səfəvi dövləti yaranarkən Çuxursəd də bu dövlətin tərkibinə daxil oldu. Səfəvi dövlətinin ərazisi inzibati cəhətdən 13 vilayətə – bəylərbəyliyə bölündü. Bunlardan biri də mərkəzi İrəvan (Rəvan) qalası olan Çuxursəd bəylərbəyliyi idi [4, s. 40].

Çuxursəd vilayətinin adı hələ e.ə. VII əsrdə burada məskunlaşmış türk mənşəli Sak tayfalarının adı ilə bağlı olub əvvəllər “Saka Yurdu” – Saka Çuxuru, orta əsrlərdə isə “Çuxursəd ölkəsi” adlanmışdır [4, s. 37]. Bu yerin adı Azərbaycan torpaqlarından olan Sədli və ya Sədlilərin adından yaranmışdır. Çuxursədin hakimi isə Əmir Səəd olmuşdur (1390-1410). Kahin Hovanes Şahtoxuna tərtib etdiyi siyahıda 1390-cı ildən 1828-ci ilədək – sonuncu İrəvan xanı öldürülərkən İrəvanı idarə edən 50 xanın hamısı azərbaycanlı olmuşdur. Hüseyinqulu xan Qacar qardaşı Həsən xanla (1807-1828) İrəvan xanlığını idarə etmişlər [11, 2001, 15 dekabr].

Bu ərazi həmişə Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsi olmuş, buranı azərbaycanlılar idarə etmişlər. Hələ lap qədim dövrdən bu yerin Azərbaycan ərazisi olduğu məlumdur. Babək ərəb işğalçıları ilə müharibədə məğlub olandan sonra Sisyan rayonunun Şəki kəndinə – öz doğma torpağının bir yerindən başqa yerinə gəlmişdi. Şəki kəndinin və qalasının sahibi Səhl-ibn Sunbat onu öz hökmdarı kimi qəbul etmiş, bir müddət qulluğunda durmuş, sonra xəyanətlə ərəb xilafətinə təhvil vermişdi. O zaman da, sonra da heç bir tarix kitabında yazılmayıb ki, Babək Ermənistanına gedib. Çünki o vaxt Ermənistan adlı dövlət olmayıb.

Ermənilər indiki Ermənistan adlanan ölkəyə gəlmədirlər. “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə bu barədə tutarlı faktlar vardır. Həmin “Dəftər”dən aydın olur ki, 1590-cı ildə İrəvan əyaləti İrəvan və Naxçıvan sancağından ibarət olmuşdur. Ermənilər XVI əsrin əvvəllərində də İrəvan əyalətinə – Qərbi Azərbaycana gəlmələri barədə İrəvan qalabəyisi və Qərbi Azərbaycan bəylərbəyi Rəvan xanın Şah İsmayıl Xətaiyə yazdığı bir məktub dediklərimizi tam təsdiq edir: “...Son illər müşahidələrimə görə, əhalinin bir qismi, yəni Mesopotamiyadan Van gölü sahillərinə, oradan da beş-beş, on-on Qafa, bizim torpaqlara gələn ermənilər... qəsbkarlıqla, xırda ticarətlə, bənnə və dülgərliklə güzəran sürüb farağat oturmaqdansa, tabeliyimdəki torpaqlarda yerdəyişmə vurnuxmalarına başlamış, geniş oturaq həyat iddialarına qapılmışlar. İndi Ağkilsə kəndində əyləşən dünya ermənilərinin katolikosu II Qriqori zünnarına xas olmayan fəaliyyəti ilə və təxribatçılıq əməlləri ilə idarəmizi müşküllərə məruz qoyub. Katolikos erməni dini mərkəzinin vəqf sərmayəsi hesabına öz soydaşlarının türk kəndləri kənarında iki-üç ailə olmaqla oturaq məskunlaşmasını maliyyələşdirir, onlara ufacıq kilsələr tikdirir, beləliklə bu tayfanın Qafda qədim mövcudluğu təsəvvürü yaradır ki, bunlar istiqbalda nəsilimizə başağrısı verə biləcək fəsadlar törənməsinə zəmin yarada bilər. İndi zikr olunan ərazidə elə bir kəndimiz, obamız qalmayıb ki, orada üç yad ailə işığı yanmasın. İsmətsizlik əxlaqına qurşanmış hayk qız-gəlinləri türk dəliqanlı cavanlarına sırımğağa can atır, ... oğuzlara

ərə getməyə, başqa sözlə, mülkümüzə, malımıza şərikin çıxmağa çalışır, siyasətdə sakit təcavüz adlanan cinayətlər törədirlər. Qarışıq nığahların vüsəti məni qorxudur, şahım. Mənə səlahiyyət ver, cəmi on beş min gəlməni mövsümi işçilər kimi qisim-qisim qaytarım vətənin dışarına. Sənin qulun Rəvan xan” [12, 1997, 24 dekabr].

XVII əsrin 30-cu illərindən XVIII əsrin 20-ci illərinə qədər olan dövrdə Çuxursəd bəylərbəyliyi İrəvan, Şərqi Şörəyel, Naxçıvan və Maku əyalətlərini əhatə etmişdir [4, s. 42]. XVI əsrdən XVIII əsrin birinci rübü də daxil olmaqla İrəvan əyaləti sabit sərhədlərə malik olmuşdur.

Rusiya 1722-1723-cü illərdə Səfəvi dövlətinin Xəzərsahili vilayətlərini işğal etdi. Osmanlı dövləti də Ərdəbilədək Azərbaycan torpaqlarını tutdu. 1724-cü ildə osmanlılar İrəvan qalasını tutdular. İrəvanın itirilməsindən sonra Çuxursəd bəylərbəyliyi 10 ildən çox osmanlıların hakimiyyəti altında qaldı. 1728-ci ildə osmanlılar siyahıyaalma keçirərkən İrəvan əyalətinin ərazi-inzibati quruluşu aşağıdakı kimi idi: İrəvan şəhəri, Qırxbulaq, Qərbi Maku, Xınzirək, Gərnə, Vədi, Dərəçiçək, Abaran, Göyçə, Məzrə, Sürməli, İğdır, Aralıq, Şərur, Sədə-rək, Zərzəmin nahiyələri və Şörəyel livası [4, s. 47-48]. Osmanlı qarnizonu Nadirqulu xanın tələbindən sonra 1735-ci ilin oktyabrında İrəvan qalasını tərk etdi.

1747-ci ildən 1827-ci ilə qədər Qacar tayfasının idarə etdiyi İrəvan xanlığı fəaliyyət göstərmişdir. İ.Şopenin məlumatlarına görə İrəvan xanlığında 49875 nəfər azərbaycan türkü, 324 nəfər kürd, 20073 nəfər isə erməni yaşayırdı.

1828-ci il martın 21-də imperator I Nikolayın fərmanı ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ləğv edilərək, onların yerində “Erməni vilayəti” yaradıldı. Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsinə görə İranın Salmas, Xoy, Urmiya, Marağa mahallarından ermənilər bu ərazilərə köçürüldü. İşğaldan əvvəl İrəvan xanlığında 3498, Naxçıvan xanlığında isə 930 olmaqla bütün “Erməni vilayəti”ndə 4428 erməni ailəsi, cəmi 25151 nəfər erməni, müharibədə ölənlər, İrana və Türkiyəyə gedənləri nəzərə almadan belə 16078 müsəlman ailəsi və 81749 nəfər müsəlman yaşayır və müsəlmanlar 765 faiz təşkil edirdilərsə, işğaldan sonra qısa müddətdə İrandan 6949 ailə (35560 nəfər), Osmanlı imperiyasından isə 3682 ailə (21666 nəfər), cəmi 10631 erməni ailəsi (57226 nəfər) köçürüldü və ermənilər artıq sayca (82377 nəfər) müsəlmanları üstələməyə başladı [3, s. 24].

Türkiyədən köçürülən 14 mindən artıq erməni ailəsindən 90 min nəfəri Göyçə, Dərəçiçək, Abaran, Sürməli və Talin mahallarına yerləşdirildi [4, s. 394-396].

Rusiya işğalı ərəfəsində İrəvan xanlığının bütün xristian əhalisinin ümumi sayı 20 faizdən çox olmamışdır.

Tanınmış rus tədqiqatçısı N.Savrov ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi prosesini və köçürülüb gətirilmiş ermənilərin sayını araşdırdıqdan sonra yazırdı: “Biz müstəmləkəçilik fəaliyyətinə Güney Qafqazda rus əhalisinin deyil, bizə yad olan xalqların yerləşdirilməsindən başladığımız... Biz Güney Qafqaza İrandan və Türkiyədən 124 mindən çox erməni köçürmüş və onların əhalisinin azlıqda olduğu Yelizavetpol (Gəncə) və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı torpaqlarında yerləşdirmişik. Yerləşmək üçün onlara 200 min desyatindən çox xəzinə torpağı ayırmış və onlar üçün 2 milyon manatdan çox xüsusi sahibkar torpağı alınmışdır” [11, 2008, 14 fevral].

Köçürülən ermənilərdən bəhs edən N.Şavrov 1911-ci ildə yazırdı: “Hazırda Cənubi Qafqazda yaşayan 1 milyon 300 min erməninin 1 milyondan çoxu bu diyarın yerli əhalisi deyil. Onları bura biz köçürüb gətirmişik” [3, s. 25].

Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi məqsədli, iki müsəlman dövlətləri arasında bir xristian dövləti yaratmaq idi. Erməni millətçiləri də neft və digər təbii ehtiyatlarla

zəngin olan əzəli Azərbaycan torpaqlarında “erməni dövləti”ni yaratmaq niyyətində idi. İngiltərənin və Çar Rusiyasının Cənubi Qafqazda, bolşevik Rusiyasının isə 1917-ci ildə Osmanlı dövləti ərazisində “Türkiyə Ermənistanı” yaratmaq təşəbbüsləri olmuşdu, lakin bunu etmək mümkün olmamışdı.

Çar Rusiyasının süqutundan sonra Cənubi Qafqazda yalnız iki xalqın – azərbaycanlıların və gürcülərin öz dövlətlərini yaratmaq üçün maddi və mənəvi imkanları var idi. Ermənilərdən fərqli olaraq azərbaycanlılarda və gürcülərdə öz müqəddəratlarını təyin etmək və müstəqil dövlətlərini yaratmaq istiqamətində milli oyanış vardı. Çarın devrilməsi, müvəqqəti hökumətin qurulması, sonra bolşeviklərin Rusiyada çevriliş edərək hakimiyyəti ələ almaları Cənubi Qafqazda azərbaycanlıların və gürcülərin öz müqəddəratlarını həll etmək istiqamətində hərəkətə keçmələri ilə müşayiət olunurdu. 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurası Zaqafqaziya Seymindən çıxdığını bəyan edərək dövlət müstəqilliyini elan etdi. Azərbaycanın müstəqilliyinin elan edilməsi barədə Milli Şuranın bəyannaməsi faktiki olaraq ölkəmizin sərhədlərini müəyyənləşdirdi. Bu sərhədlər İrəvan şəhəri də daxil olmaqla, böyük bir ərazini əhatə edirdi.

Zaqafqaziya Seymi dağılanda ermənilərin müstəqillik iddiaları olmayıb. Sadəcə, Azərbaycanın və Gürcüstanın müstəqil dövlət olduğunu gören ermənilər məcburiyyət qarşısında müstəqillik iddiasına düşdülər.

Bu vaxt M.Hacinski müstəqil Ermənistan dövlətinin yaradılacağı təqdirdə türklərin hansı mövqedə duracağı ilə maraqlandı. Türkiyənin siyasətini müəyyən edən Ənvər Paşa bildirdi ki, əgər ermənilər ingilis-rus siyasəti naminə türklərə qarşı fitnə-fəsada son qoyarsa, Türkiyə müstəqil erməni dövlətinin yaradılmasının əleyhinə deyildir. Bəs, müstəqil Ermənistan dövləti harada yarana bilərdi?

İstiqlaliyyət elan edildikdən sonra yeni yaranmış dövlətlərin (Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan) sərhədlərini müəyyən etmək zərurəti meydana çıxdı. Ən çətin vəziyyətə Ermənistan düşdü. Erməni nümayəndələri yardım üçün (paytaxt verilməsi) Azərbaycan hökumətinə müraciət etdilər. Milli Şuranın mayın 29-da keçirilən üçüncü iclasında İrəvan şəhərinin güzəştə gedilməsi məsələsi dururdu. Ermənistanla Azərbaycan arasında sərhəd məsələləri barədə şuranın üzvləri ilə erməni Milli Şurasının üzvləri arasında aparılmış danışıqlar haqqında məlumat verən Baş nazir F.X.Xoyski məruzəsində ermənilərin özlərinin siyasi mərkəzlərini yaratmaq üçün İrəvanın onlara güzəştə gedilməsinin tarixi bir zərurət və qaçılmaz olduğunu bəyan etdi. Bu məsələ ilə bağlı X.Xasməmmədov, M.Y.Cəfərov, Ə.Şeyxülislamov və N.Məhərrəmov çıxış edərək İrəvanın Ermənistana güzəştə gedilməsinin tarixi zərurət (!) olduğunu qeyd edirlər. 28 nəfər şura üzvlərindən 16 nəfəri bu təklifin lehinə, 1-i əleyhinə səs verir, 3 nəfər bitərəf qalır [17, s. 14]. Bu zaman Azərbaycan nümayəndələri əmin idi ki, bu addımdan sonra ermənilər Dağlıq Qarabağa olan iddialarından əl çəkəcək və eyni zamanda Konfederasiya kimi birləşəcək.

Bununla bağlı may ayının 29-da F.Xoyskinin İstanbulla Məmmədyusif Cəfərova yazdığı məktubda deyilir: “Biz erməni nümayəndə heyəti ilə danışıqlar apardıq, İrəvan onlara mərkəz kimi verilir, onlar da əvəzində Qarabağa, eləcə də Azərbaycanın bütün torpaqlarına olan iddialarından əl çəkirlər” [11, 2012, 11 yanvar].

İki gün sonra İrəvandan Milli Şuranın üzvləri olan Mir Hidayət Seyidov, Bağır Rzayev və Nərimanbəy Nərimanbəyov İrəvan şəhərinin ermənilərə güzəştə gedilməsinə etiraz etdilər. Lakin iyunun 1-də keçirilən Azərbaycan Milli Şurasının iclası bu etirazı qəbul etmədi. Dedilər İrəvan şəhərini və İrəvan qəzasını ermənilərə veririk ki, onlar Qarabağ iddiasından həmişəlik əl çəksinlər. Amma əl çəkdilərmiz?!

Yaranmış şəraitlə əlaqədar olaraq İrəvan ermənilərə güzəştə gedildi və nəticədə qədim Azərbaycan torpaqlarında Ermənistan dövləti (Ararat Respublikası) yaradıldı. İrəvanın Ermənistanı siyasi mərkəz kimi güzəşt edilməsi əslində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti liderlərinin bir qrupunun diplomatik “xeyirxahlığı”nın nəticəsində olmuşdur [11, 2008, 7 fevral].

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev dəfələrlə bildirib ki, hazırkı Ermənistan dövləti Azərbaycan torpaqlarında qurulmuşdur. İlham Əliyev müxtəlif dövrlərdə Azərbaycana rəhbərlik edənlərin tarixi səhvlərini xatırladaraq demişdir: “...İndiki Ermənistan dövləti tarixi Azərbaycan torpaqlarında formalaşmışdır. İrəvan şəhərini Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəhbərliyi 1918-ci ildə Ermənistanı hədiyyə edibdir. Yumşaq desək, o da böyük bir səhv idi. 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarananda İrəvan şəhərini Ermənistanı bağışlamışdır. İrəvan xanlığı əzəli Azərbaycan torpağıdır” [12, 2008, 29 yanvar; 2015, 11 aprel].

Qeyd etməliyik ki, dövlətin təşkili üçün bir sıra meyarlar lazımdır: əhali, ərazi olmalıdır ki, hökumət qurulsun və dövlət yaradılsın. Cənubi Qafqazda ermənilər heç vaxt çoxluq təşkil etməyib. Tarixi həqiqətlər təsdiqləyir ki, ermənilər bu ərazilərə missioner kimi gəlib-gediblər, amma heç vaxt kompakt yaşamayıblar. 1828-ci ildən sonra ermənilər sistemli şəkildə Cənubi Qafqaza köçürülüblər. Amma bir ərazinin siyasi deyil, etnik mənsubiyyətini müəyyənləşdirməkdən ötrü dünyada qəbul olunmuş bir sıra meyarlar var. Bu, ilk növbədə əhali, ərazi ilə müəyyənləşməlidir. İrəvanda heç vaxt ermənilər çoxluq təşkil etməyib. Abidələrə gəlinə isə İrəvan quberniyasında bunlar həmişə azərbaycanlılara məxsus olub. Məzarlıqlar, folklor və coğrafi adlar da təsdiqləyir ki, İrəvan, həqiqətən Azərbaycan torpağıdır. O ki, qaldı bu ərazinin Ermənistanı verilməsi, bu faktdır.

Bir sıra tarixçilər Milli Şuranın yuxarıda qeyd olunan qərarın qəbul edilməsini Osmanlı dövləti ilə əlaqələndirirlər [12, 2012, 11 yanvar]. Çünki Osmanlı dövləti o zaman regionda əsas söz sahibi olaraq qəzaların verilməsində birbaşa rol oynayırdı. Osmanlı dövləti öz mövqelərini qoruyaraq hərəkət edirdi: İrəvan ermənilərə verilsə, o zaman ermənilər Vandan çıxarılaçaq. Bu zaman ermənilər də Qarabağ iddialarından əl çəkəcək. Bakının bolşeviklərdən təmizlənməsinə yardım ediləcək. Azərbaycan və Ermənistan birləşərək Konfederasiya yaradacaq. Osmanlı dövləti İrəvanın ermənilərə verilməyəcəyi təqdirdə yeni yaranmış Azərbaycan hökumətini tanımayacağını və ona dəstək olmayacağını da bildirib. Türkiyə öz torpaqlarından erməni iddiasını aradan qaldıraraq erməniləri ərazidən uzaqlaşdırdı. Ermənilər ilk dəfə dövlət quraraq İrəvanı qazandı.

Tarixdən məlumdur ki, bir ölkənin torpaqlarının kiməsə verilməsi məsələsi respublika tipli dövlət quruluşu olan ölkələrdə Milli Şura kimi keçid dövrü üçün yaradılmış qurumların səlahiyyətinə aid olan məsələ deyil, referendum məsələsidir.

Türkiyə Azərbaycan Milli Şurasının bu qərarından bir neçə gün sonra, iyunun 4-də Ermənistanla müqavilə bağlayaraq onu tanımışdır.

Beləliklə, Batum sülh müqaviləsi və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin İrəvanı Ermənistanı bağışlaması ilə Ararat Respublikası yaradıldı. Yaradılarkən 9 min kv. km əraziyə malik Ermənistan sonradan Azərbaycan torpaqları hesabına ərazisini 3 dəfədən artıq genişləndirdi və azərbaycanlıları həmin ərazilərdən sıxışdırmağa başladı. Bununla da kifayətlənməyərək Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan və b. ərazilərə sahib olmaq üçün mübarizəyə başladı.

Yeni yaradılan Ermənistan dövləti aşağıdakı əraziləri əhatə edirdi: Yeni Bəyazid qəzası (Basarkeçər adlanan cənub-şərq qismi istisna olmaqla), İrəvan qəzası (Kəmərlı, Uluxanlı və Vedibasar bölgələri istisna olmaqla), Eçmiədzin qəzası (Sərdərabad istisna olmaqla) və Aleksandropol qəzasının Ağbulaq, Hamamlı və Qarakilsə əraziləri [15, 2019, 8 iyun].

İrəvanın güzəştə gedilməsi və İrəvan bölgəsində erməni dövlətinin yaradılması müqabilində Ermənistan Respublikası Türkiyə və Azərbaycan qarşısında öz üzərinə aşağıdakı öhdəlikləri götürdü: 1. Ermənilər türk-müsəlmanlara qarşı düşmənçiliyi aradan qaldırmalı, erməni hərbi hissələrini Bakıdan çıxartmalı və Şaumyanla əlaqəyə girib Bakıdakı müsəlman əhalinin təhlükəsizliyini təmin etməli idilər; 2. Azərbaycan qəzalarında erməni silahlı birləşmələri tərəfindən müsəlmanlara qarşı həyata keçirilməkdə olan kütləvi qırğınlar dayandırılmalı idi; 3. Ermənistan hökuməti İrəvanda və yeni yaradılan erməni dövlətinin digər ərazilərində qalan müsəlmanların sərbəst dini ibadət, mədəniyyət, siyasi və ana dilində təhsil almaq hüquqlarını təmin etməli idi; 4. Ermənilər Yelizavetpol quberniyasının bir hissəsinə, konkret olaraq Qarabağa olan ərazi iddialarından imtina etməli idilər. Bütün bu öhdəliklər tərəflər arasında imzalanan razılaşma, protokol və 1918-ci il 4 iyun tarixli Osmanlı dövləti ilə Ermənistan arasında “Sülh və Dostluq” müqaviləsində, əlavə müqavilələrdə və Gümrü protokollarında təsbit edildi. Onu da qeyd edək ki, ermənilər məqsədlərinə nail olduqdan sonra bu öhdəliklərin heç birini yerinə yetirmədilər.

Ermənistan dövlətini XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq onlardan Osmanlı imperiyasına qarşı bir alət kimi istifadə edən Rusiya, İngiltərə və Fransa kimi dövlətlər deyil, məhz əleyhinə mübarizə apardıkları Türkiyə yaratdı. A.Xatisov Qafqazda erməni dövlətinin məhz Türkiyənin yardımı ilə yaradıldığını etiraf edərək qeyd edirdi ki, “Türkiyə, Ermənistanın dünyaya gəlməsində əbəlik vəzifəsini ifa etdi” [15, 2019, 8 iyun]. Bununla da, Osmanlı hökuməti bir tərəfdən “erməni məsələsi” ilə bağlı beynəlxalq aləmdə ona qarşı olan “qınağ”ı aradan qaldırmış olur, digər tərəfdən də İngiltərə, Fransa və Rusiya kimi dövlətlərin Şərqi Anadoluda yaratmaq istədikləri dövlətini Cənubi Qafqazda yaratmaqla problemi bir növ özündən uzaqlaşdırmış olurdu. Bir sıra tarixçilər Ermənistan dövlətinin yaranmasını İngiltərə ilə əlaqələndirirlər. İngiltərənin geosiyasi maraqlarında bu məsələ özünə yer tapmışdı və bunun üçün ermənilərə hər cür dəstək verirdi. Yaranmış şəraitlə əlaqədar bu işi Osmanlı dövləti etdi. Qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti isə humanistlik edərək İrəvan şəhərini və ətrafını ermənilərə güzəştə getdi.

Beləliklə, Azərbaycanın qədim yurdu ermənilərin əlinə keçdi. Tarixçi Səməd Sərdariyanın “İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur” adlı kitabında İrəvan şəhərinin demoqrafik vəziyyətindən bəhs olunur, müsəlmanların yaşadıkları vilayət olduğundan Türkmənçay müqaviləsindən sonra da İrəvanda azərbaycanlılar üstünlük təşkil edirdi: azərbaycanlılar 1805 ailə, yəni 7331 nəfər; ermənilər isə 567 ailə, yəni 2369 nəfər” [9, s. 90].

Süni miqrasiya, deportasiyalar şəraitində belə İrəvanda 4 xanın, 41 bəy və sultanın, 50 müsəlman ruhanisinin qarşısında 8 erməni məliki və 19 keşişin dayandığını mənbələr təsdiq edir [11, 2002, 9 iyun].

Ermənilərin Türkiyə ərazisində xəyanətləri üzə çıxandan sonra 100 mindən artıq erməni İrəvan ərazisinə köçürülür. S.Sərdariyanın hesablamalarından bəlli olur ki, bu münaqişələrdə 40 min erməni Axalkalakidə, 12 mini Şirak şəhərində, 25 mini Göyçə ətrafında yerləşdirilir [9, s. 92]. Beləliklə, ruslar İrəvan şəhərini erməniləşdirərək müsəlman türklərə qarşı hərbi zonaya çevirdilər. Bu siyasət XX əsrin sonlarına kimi davam edir, azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan bütövlükdə deportasiyası ilə nəticələnir.

Şotland əsilli amerikalı yazıçı Samuel Uimz yazır: “Ermənilərin hazırda yaşadıkları ərazi Azərbaycan torpaqlarıdır. Bütün tarix boyu əsl müstəqil Ermənistan heç vaxt mövcud olmamışdır. Həqiqi “böyük Ermənistan” heç vaxt olmamışdır! Üç min ildən artıq bir müddətdə dövlətçiliyi olmayan, indi isə erməni reallıqlarına deyil, yalnız erməni iddialarına əsaslanaraq

ermənilərin dövlət yaratmağa çalışması nəticəsində müttəfiqlərin müstəqil Ermənistan yaratmaq qərarı qəribə görünürdü” [8, s. 28, 252].

Gətirilən faktlardan və izahlardan bir daha aydın olur ki, Ermənistan dövləti xarici himayədarların və qeyd olunan dövlətlərin köməyi ilə Azərbaycan torpaqlarında yaradılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan: tarixi həqiqətlər və ya Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti. Bakı: Çıraq, 2012, 288 s.
2. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, 452 s.
3. İrəvan əyalətinin kameral təsviri. 1831. I cild. İrəvan şəhərinin kameral təsviri. Bakı: Turxan, 2018, 328 s.
4. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı: Azərbaycan, 2009, 576 s.
5. Qlinka C.H. Ermənilərin Azərbaycana köçürülməsi. Rusiyanın Ərzurumdakı baş konsulu Mayevskinin qeydləri. Bakı: Azərbaycan, 1995, 126 s.
6. Mehdiyev R.Ə. Gorus-2010: absurd teatrı mövsümü. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 96 s.
7. Sədi Koçaş M. Tarixdə ermənilər və türk-erməni münasibətləri. Bakı: Azərbaycan ensiklopediyası, 1998, 160 s.
8. Samuel A. Uimz. Ermənistan – terrorçu “xristian” ölkənin gizlinləri. Ermənilərin böyük fırlıdaq seriyaları. I c., Bakı: OKA, 2004, 386 s.
9. Sərdariniya S. İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur. Bakı: Zərdabi, 2014, 224 s.
10. Şahmuradov A. Ermənilər Cənubi Qafqazda (məskunlaşma tarixindən). Bakı: CBS, 2015, 136 s.
11. “Azərbaycan” qəzeti.
12. “Xalq qəzeti”.
13. “Olaylar” qəzeti.
14. “İki sahil” qəzeti.
15. “Respublika” qəzeti.
16. Асадов С. Миф о великой Армении. Баку: Азербайджан, 1999, 280 с.
17. Азербайджанская Республика. Документы и материалы. 1918-1920 гг. / Под редакцией Дж. Б.Гулиева. Баку: ЭЛМ, 1998, 616 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ismayil_haciyev@yahoo.com

İsmayıl Hacıyev

ARMENIAN STATE HAS BEEN CREATED ON THE HISTORICAL LANDS OF AZERBAIJAN

Based on the scientific sources, the author gives information about the living of Turkish origin tribes in the territory of Western Azerbaijan, which is called Armenia at present, naming the territory as Chukhur Sad related with the name of Sadli tribe, the establishment of İrəvan firstly as settlement then as a castle and its relationship with Azerbaijani Turkis.

It has been revealed that the territory of Western Azerbaijan and which is called Armenia (firstly Ararat) by Armenians was the territory of the Iravan khanate that existed on these lands and governed by Gajars was a typical Azerbaijan khanate. Considering the present situation, the People's Republic of Azerbaijan has stated that Iravan's concessions to Armenia are inevitable, acknowledging that this is a historical necessity and a bitter truth for Azerbaijan. Based on the historical facts, the activity of the Ottoman state in the creation of Armenia is explained. In return, the Republic of Armenia undertook obligations but did not fulfill any of them, but even the next period did not give up the land claims. Again it is clear that Armenia state has been created on the historical territories of Azerbaijan.

Keywords: *Western Azerbaijan, The People Republic of Azerbaijan, National Council, Ottoman state, Iravan, Armenia.*

Исмаил Гаджиев

ГОСУДАРСТВО АРМЕНИЯ БЫЛО СОЗДАНО НА ИСТОРИЧЕСКИХ ЗЕМЛЯХ АЗЕРБАЙДЖАНА

В статье на основе исторических фактов рассказывается о проживании тюркских племен в Западном Азербайджане, который сейчас называется Арменией, обосновывается, что территория называлась Чухур Сад по названию племени Садли, что Иреван вначале был местом проживания, потом превратился в крепость, а также связь данного вопроса с азербайджанскими тюрками.

Выявлено, что называемые армянами Арменией земли Западного Азербайджана и существовавшее здесь Иреванское ханство было типичным азербайджанским ханством, управляемым Каджарами. Азербайджанская Демократическая Республика в связи со сложившейся ситуацией объявила о необходимости уступки Иревана Армении, признавала, что данный шаг является исторической необходимостью, горькой реальностью для азербайджанской стороны. На основе исторических фактов изложена деятельность Османского государства в создании Армянского государства. Вследствие всего этого Армянское государство взяло на себя обязательства, но, к сожалению, не исполнило ни одного из них и в последующие периоды не отказалось от своих территориальных претензий. В очередной раз становится ясно, что государство Армения было создано на исторических землях Азербайджана.

Ключевые слова: *Западный Азербайджан, Азербайджанская Демократическая Республика, Национальный Совет, Османское государство, Иреван, Армения.*

**Daxilolma tarixi: İlk variant 02.06.2020
Son variant 06.08.2020**